

Κεφάλαιο 1

ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΣΤΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ ΤΟΥ ΑΘΩ

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το κεντρικό τμήμα στην αθωνική χερσόνησο είναι διάσπαρτες και παρουσιάζουν αρκετά χάσματα. Στο μοναστηριακό αρχείο, τόσο στο τουρκικό όσο και στο ελληνικό, οι πληροφορίες είναι ελάχιστες. Η δευτερεύουσα βιβλιογραφία που διασώζει ορισμένα σημαντικά στοιχεία, θα πρέπει να ελεγχθεί και να αντιμετωπιστεί κριτικά. Στην προσπάθεια να παρουσιαστεί συνοπτικά μια “ιστορία” του κεντρικού τμήματος θα παρουσιαστούν σε θεματικές ενότητες όψεις της ζωής της αγιοπαυλίτικης κοινότητας μέσα στο Όρος. Στην πραγμάτευση του θέματος αυτού του κεφαλαίου συμπεριλήφθηκε η μελέτη εγγράφων που δεν έχουν ρητή αναφορά σε τόπο (μετόχι) και θεωρήθηκε ότι αυτά αναφέρονται γενικά στο μοναστήρι. Επίσης ενσωματώθηκαν —όπως είναι φυσικό— έγγραφα που αφορούν όλη την αγιορείτικη κοινότητα, αφού είναι δεδομένο ότι η Αγίου Παύλου μοιράστηκε σε μεγάλο βαθμό την κοινή μοίρα των υπολοίπων δεκαεννέα μοναστηριών.

1.1. ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

Ξεκινώντας τη μελέτη της ιστορίας της μονής, πρέπει πρώτα να οριοθετήσουμε το χώρο που καταλάμβανε. Σ’ αυτή την προσπάθεια οι υποθέσεις

οριακών διαφορών της μονής με τις όμορες της συστούν πολύτιμους αρωγούς, γιατί το υλικό που προσφέρουν είναι γεμάτο από αναφορές σε όρια και τοπωνύμια. Μέσα από τα έγγραφα του αρχείου μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη αυτών των διαφορών και να συναγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα για τα οροθέσια που χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς.

1.1.1. Τα δυτικά-βορειοδυτικά όρια

Από το 1400 περίπου χρονολογείται η μακροχρόνια διαφορά της μονής με τη γειτονική της (στα βόρεια-βορειοδυτικά) μονή Διονυσίου.¹ Το πρώτο σωζόμενο έγγραφο για την υπόθεση είναι αυτό του πρώτου Γενναδίου, εκδομένο το 1400 και το οποίο αναφέρει για πρώτη φορά τα όρια μεταξύ των δύο μονών.² Η οροθέτηση αυτή αφορά, όπως είναι ευνόητο, τη δυτική και βόρεια πλευρά της μονής, δηλαδή την πλευρά που είχε η Αγίου Παύλου κοινά σύνορα με τη Διονυσίου. Σύμφωνα με το έγγραφο, το σύνορο μεταξύ των δύο μονών ξεκινά από τη θάλασσα (στα δυτικά της Αγίου Παύλου), συνεχίζει στη χαράδρα του Καλαθά, όπου βρίσκεται μια μεγάλη και στερεωμένη (“ριζημαία”: ακλόνητη, ριζωμένη πάνω σε βράχο ή πέτρα) πέτρα, πάνω στην οποία χαράχτηκε σταυ-

1. Γι’ αυτή τη διαφορά βλ. παρακάτω σ. 59 κ.ε.

2. Το έγγραφο εκδόθηκε στο περιοδικό “Αγιος Παύλος Ξηροποταμίτης 9 (1958), 84-5, όπου τα οροθέσια: έκδοση της σερβικής μετάφρασης από τον SINDIK, Srpske romanje 204: παρουσίαση και συζήτηση του προβλήματος των οροθεσιών από τον SUBOTIĆ, Obnova 238 και υποσημ. 193 και 195.

ρός³ στη συνέχεια προχωρεί σε μια μυτερή ογκώδη πέτρα που έχει σχήμα πύργου και περνώντας την φτάνει σε ένα σωρό από μεγάλες πέτρες, κοντά στις οποίες υπάρχουν βαλανιδιές και σ' αυτές ένας χαραγμένος σταυρός· ύστερα το σύνορο ανεβαίνει σε ένα πετρώδες ύψωμα, αφήνοντας δεξιά και προς τα ανατολικά την αχλαδιά (“άπιδέαν”): εκεί συναντά μια μεγάλη βαλανιδιά, πάνω στην οποία ήταν χαραγμένος ένας μικρός σταυρός που ξαναχαράχτηκε από τον πρώτο· στη συνέχεια το σύνορο φτάνει στο μνήμα (ή αλώνι, σύμφωνα με άλλες πηγές) του αββά (ή αγίου κατ' άλλες πηγές) Θεοδώρου και αφήνοντάς το ανατολικά κατεβαίνει σε δύο δέντρα, πάνω στα οποία χαράχτηκαν δύο σταυροί, όπως και σε άλλα τριάντα δέντρα στη σειρά· τέλος, το σύνορο καταλήγει απέναντι από τη “σελλάδα”⁴ – απ' όπου φαίνεται ο πύργος των Αμαλφηνών (Μορφονού) – σε ένα μεγάλο έλατο, πάνω στο οποίο επίσης χαράχτηκαν τρεις σταυροί.

Το δεύτερο έγγραφο που παραδίδει τα σύνορα των δύο μοναστηριών είναι ένα ιεροδικαστικό έγγραφο (hüccet-χοτζέτι), εκδομένο το 1496, με το οποίο καθορίζονται από το ιεροδικείο – δηλαδή από την επίσημη οθωμανική αρχή – τα όρια εκ νέου⁵. Σύμφωνα μ' αυτό τα όρια είναι τα εξής: η θάλασσα, η μεγάλη χαράδρα, η τετράγωνη κορυφή Καλαθά και μια μεγάλη πέτρα εντός της χαράδρας, η ογκώδης πέτρα που μοιάζει με πύργο, άλλες μεγάλες πέτρες που στα αριστερά τους έχουν ένα σημάδι (χαραγμένο σταυρό;), το αλώνι του αββά Θεόδωρου, το σημείο με τις τριάντα βαλανιδιές πάνω στο δρόμο που οδηγεί από τον Άγιο Παύλο στις Καρυές, η “σελλάδα”, η Μορφονού (Μοφιός) σε σημείο απ' όπου φαίνεται η Διονυσίου, το “Mūqarāya”, ο Άγιος “Azlāz” και το σύνορο της Καρακάλλου. Τα οροθέσια των δύο εγγράφων γενικά συμπίπτουν. Αν εξαιρέσουμε την ανα-

φορά στα δρόμο Καρυές-Άγιος Παύλος που δεν αναφέρεται στο ελληνικό έγγραφο, αλλά εμφανίζεται στη σερβική του μετάφραση, η μόνη διαφορά βρίσκεται στα καταληκτικά όρια.

Με τη βοήθεια του βακουφναμέ του 1569 μπορούμε να ξεδιαλύνουμε ορισμένα ασαφή σημεία του προηγούμενου εγγράφου. Η τοποθεσία “Mūqarāya” του χοτζετιού αναφέρεται στο βακουφναμέ ως Rōqarva και υποθέτουμε ότι πρόκειται για την Προβάτα· ο Άγιος “Azlāz” του χοτζετιού είναι ο Άγιος (Προφήτης) Ηλίας, όπως διακρίνεται καθαρά στο βακουφναμέ. Εκτός αυτών των σημείων, ο βακουφναμές εμπλουτίζει την οροθεσία της μονής με νέα στοιχεία: μετά το σωρό των μεγάλων πετρών που αναφέρεται τόσο στο έγγραφο του πρώτου όσο και στο χοτζέτι, υπάρχει στα δεξιά ένας τάφος που λέγεται Ανατολούδα· στα αριστερά της προαναφερθείσας “σελλάδας” βρίσκεται η Διονυσίου και στα δεξιά η Μορφονού· τέλος, αναφέρεται – όπως ειπώθηκε – ο δρόμος Αγίου Παύλου-Καρυών.

Τα μεταγενέστερα τουρκικά έγγραφα που αναφέρονται στη διαμάχη, επαναλαμβάνουν τα ίδια με το χοτζέτι του 1496 οροθέσια. Τα ίδια όρια σημειώνονται και σε δύο ελληνικά (πατριαρχικά) έγγραφα του 1755· η μόνη τους λεκτική διαφορά έγκειται στην αναφορά στον “Σίδερον του Σταυρού” σε σημείο μετά το μνήμα (ή αλώνι) του (αββά) Θεόδωρου και πριν από το καρακαλλινό σύνορο. Κι αυτό όμως το οροθετικό σημάδι δεν αναφέρεται μόνο στα ελληνικά έγγραφα. Ήδη σε χοτζέτι του 1491 συναντούμε τη φράση “İstāvntō demir” που αντιστοιχεί πλήρως στο ελληνικό “Σίδερον του Σταυρού”⁶. Στο έγγραφο αυτό, με αφορμή ένα φόνο που συνέβη μεταξύ του αλωνιού του αββά Θεόδωρου και του σιδερένιου σταυρού στην κορυφή του βουνού, επιβεβαιώνεται παρουσία πολλών Αγιορειτών ότι ο τόπος ανήκει στον Άγιο Παύλο. Έτσι δηλώνεται σαφώς ότι η περιοχή που

3. Συχνότατη ήταν η πρακτική να σημειώνεται (χαράσσεται) σταυρός σε οροθετικά σημάδια μεταξύ μονών.

4. Η λέξη πιθανώς σημαίνει “ξέφωτο”· βλ. και παρακάτω υποσημ. 7.

5. 20, 2, Muharrem 902/9.9.8.10.1496 (χοτζέτι). Το έγγραφο φέρει επτά επικυρώσεις, μεταξύ των οποίων και αυτή του *seyhülislam* Ebussuûd. Ασφαλώς το έγγραφο ελήφθη υπόψη για την έκδοση του vakıfname (βακουφναμές) κατά την εποχή της δήμευσης το 1569 (βλ. παρακάτω σ. 202). Τα όρια επαναλαμβάνονται και σε αχρονολόγητη επιστολή του *bostancıbaşı* (αρχηγού του τάγματος των κηπουρών της Πύλης) προς το σουλτάνο (μάλλον μέσα στον 18ο αι.): ΔΤ/3, 7.

6. Κατά χρονολογική σειρά τα τουρκικά έγγραφα είναι τα εξής: 19, 16, I Zilhicce 1039/12.21.7.1630 (επιστολή)· 14, 1, III Zilhicce 1039/1.9.8.1630 (ferman)· 6, 14, I Cemaziyülevvel 1168/13.22.2.1755 (αντίγρ. διαταγής). Περιλήψεις των δύο πατριαρχικών βρίσκονται στο ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, ΙΜΑΠ, 282 (αφ. 34, 35)· μεταγραφή τους έγινε από τον γράφοντα. Το χοτζέτι του 1491 είναι το ΔΤ/28, 7, I Zilkade 896/5.14.9.1491. Το έγγραφο φέρει έξι επικυρώσεις, μεταξύ των οποίων και του Ebussuûd, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και αυτό το έγγραφο λήφθηκε υπόψη για τη σύνταξη του βακουφναμέ.

ξεκινά από το μεγάλο δρόμο των Καρυών και φτάνει μέχρι τον Προφήτη Ηλία ανήκει στον Άγιο Παύλο. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η οροθετική γραμμή μεταξύ των δύο μονών που χαραχτηκε για πρώτη φορά το 1400 συνέχισε να ισχύει μέχρι τουλάχιστον το 1755, οπότε ρυθμίστηκε οριστικά (για την περίοδο που μελετούμε) η οριακή διαφορά Αγίου Παύλου – Διονυσίου.⁷

1.1.2. Τα νότια-νοτιοανατολικά όρια

Στα νότια η μονή συνορεύει με τη Λαύρα. Γι' αυτό το σύνορο οι πληροφορίες μας προέρχονται από έγγραφα του 1818 με αφορμή διαμάχη μεταξύ των δύο μονών. Πριν αναλύσουμε αυτά τα έγγραφα έχει ενδιαφέρον να σχολιάσουμε ορισμένα πρώιμα έγγραφα που δίνουν τοπογραφικές πληροφορίες για τη νότια της Αγίου Παύλου περιοχή. Σε χοτζέτι του 1487 καθορίζονται ύστερα από αίτηση του πρώτου Κοσμά⁸ και με την παρουσία αντιπροσώπων από πέντε μονές τα όρια της περιοχής “Σκήτη” (...İskit nam mevzide...) που ανήκει στον Άγιο Παύλο, προκειμένου να επικυρωθούν με επίσημο τρόπο οι αμπελώνες της μονής.⁹ Τα όρια του τόπου ήταν τα εξής: κατά μήκος του δρόμου (ξεκινώντας από τον Άγιο Παύλο) το σύνορο φτάνει στα Τρόχαλα (Tırōhāliye) και από κει στο ναό της Αγίας Τριάδας· στη συνέχεια περνά από ένα λοφίσκο και διασχίζοντας το δρόμο που περνά από το λοφίσκο Efkāra φτάνει πάνω στη Σκήτη· μετά κατεβαίνει και βρίσκει το δρόμο, που συναντώνται δύο χαράδρες και κατά μήκος της χαράδρας καταλήγει ψηλά στον Άθω. Αν και δεν αναφέρεται η κατεύθυνση των οροθεσιών, από την ονομασία του οροθετημένου τόπου “Σκήτη”, από

το ναό και από το καταληκτικό σύνορο (Άθως) είναι βέβαιο ότι πρόκειται για τα οροθέσια της αγιοπαυλίτικης σκήτης του Πύργου που σήμερα ονομάζεται Νέα Σκήτη και βρίσκεται στα νότια της μονής, σε απόσταση 20' από αυτή. Έτσι, έχουμε την πρώτη γνωστή μαρτυρία της σκήτης σε έγγραφο.¹⁰ Δε γνωρίζουμε κατά πόσο ήταν μια οργανωμένη σκήτη την εποχή που συντάχθηκε το έγγραφο, αν και κάτι τέτοιο φαίνεται εντελώς απίθανο· λόγω του εύκρατου κλίματος, πάντως, η τοποθεσία θα αποτελούσε εκείνη την εποχή το χώρο καλλιέργειας των αγιοπαυλίτικων αμπελώνων. Πολύ ενδιαφέρουσα, τέλος, είναι η μνεία ναού της Αγίας Τριάδος, ο οποίος προφανώς ταυτίζεται με το (ανακαινισμένο σήμερα) ησυχαστήριο της Αγίας Τριάδας που βρίσκεται στη νότια παραθαλάσσια περιοχή της μονής σε απόσταση περίπου 300 μ. από τον αρσανά.

Είναι σαφές συνεπώς, ότι ήδη από τον 15ο αι. (και προφανώς από την ανακαίνισή της το 1383/4) η μονή κατείχε το χώρο της Νέας Σκήτης. Δυστυχώς δε διαθέτουμε στοιχεία για την ακόμη νοτιότερη περιοχή, δηλαδή για τη σκήτη της Αγίας Άννας, η οποία σήμερα ανήκει στο μοναστήρι της Λαύρας. Κατά τη βυζαντινή εποχή το όλο θέμα φαίνεται να σχετίζεται με τη μονή των Βουλευτηρίων, η οποία βρισκόταν στην περιοχή της Αγίας Άννας. Από τη διαμάχη μεταξύ Λαύρας και Αγίου Παύλου για την κατοχή των Βουλευτηρίων νικήτρια βγήκε η πρώτη.¹¹ Για την περίοδο μετά την ανακαίνιση της Αγίου Παύλου, ο σέρβος βυζαντινολόγος G. Subotić εξετάζοντας την παρουσία της σκήτης σε έγγραφο του πρώτου Νεόφυτου του 1399, με το οποίο εντάσσονταν στην κυριότητα της

7. Στα *Actes Dionysiou* (14 υποσημ. 49) ο εκδότης τους Ν. Οικονομίδης αναφέρει τα όρια μεταξύ των δύο μονών, τα οποία – όπως λέει – ισχύουν και σήμερα: “[Το όριο] ξεκινά από τη θάλασσα, ένα χιλιόμετρο περίπου από τη Διονυσίου, από ένα μέρος ονομασμένο από μια μοναστική εγκατάσταση του 1316 (Mošin, Akti, 191) λάκκος της ράχης του Καλαθά· σε κατεύθυνση βορειοανατολική φτάνει μέχρι τη ράχη του βουνού (“σελλάδα”, που ο Κτενάς, ΕΕΒΣ 6, 1929, 259, σημ. 1 μεταφράζει ως “ξέφατο”), απ' όπου μπορεί να δει κανείς τα ερείπια της μονής Αμαλφιτανών που ονομάζεται σήμερα Μορφινού ή Μορφονού.” Για τη μονή Αμαλφιτανών βλ. πρόχειρα ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Αθωνικός Μοναχισμός 234. Τα όρια που παραδίδει ο Οικονομίδης είναι τα ίδια σε γενικές γραμμές με όσα αναφέρονται στα αγιοπαυλίτικα έγγραφα.
8. Στον κατάλογο πρώτων της Παπαχρυσάνθου αναφέρεται ότι μεταξύ 1483-1496 πρώτος διετέλεσε ο Ιγνάτιος Παυτοκρατορινός (ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Αθωνικός Μοναχισμός, 382 (αρ. 95) και υποσημ. 181). Τίποτε όμως δε μας εμποδίζει να θεωρήσουμε ότι το 1487 πρώτος ήταν ο Κοσμάς, δεδομένου ότι δεν αναφέρεται αυτή τη χρονιά ο Ιγνάτιος στο αξίωμα. Πιθανότατα αυτός ο Κοσμάς ήταν ο Κουτλουμουσιανός (αρ. 93) που αναφέρεται το 1492 ως πρώην πρώτος.
9. Α/28, 9 υποφ. 7, Π Cemaziyülevnel 892/5-14.5.1487· το έγγραφο 125 του φακ. 25 αποτελεί μη ακριβή μετάφραση του εγγράφου Α/28.
10. Για τη Νέα Σκήτη βλ. πρόχειρα ΜΩΥΣΗΣ, Προσκυνητάριον 119-120.
11. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Αθωνικός Μοναχισμός 191-193. Βλ. και δύο έγγραφα του αγιοπαυλίτικου αρχείου που αναφέρονται στη μονή Βουλευτηρίων [ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, ΙΜΑΠ, 266 (αρ. 14, του 1016) και 272 (αρ. 23, του 1010)].

Αγίου Παύλου κτήματα της Ξηροποτάμου στην περιοχή, καταλήγει στο συμπέρασμα-υπόθεση ότι η Αγία Άννα ενώ περιήλθε στην κυριότητα της Αγίου Παύλου στα τέλη του 14ου αι., ήδη έναν αιώνα αργότερα είχε περάσει στην εξουσία της Λαύρας.¹² Στηριζόμενοι σ' αυτή την υπόθεση μπορούμε να διατυπώσουμε μια πιθανή αιτία απώλειας της Αγίας Άννας από τον Άγιο Παύλο. Η περιοχή της σκήτης ανταλλάχτηκε με κτήματα στη Σάρτη της Σιθωνίας. Είναι γνωστό ότι κατά τη βυζαντινή εποχή η Λαύρα κατείχε εκτάσεις στην περιοχή της Σάρτης, σε σημείο που κατά την οθωμανική περίοδο υπήρχε αγιοπαυλίτικο μετόχι.¹³ Το μετόχι της Σάρτης είναι το μοναδικό από όλα της μονής, για το οποίο δε γνωρίζουμε ούτε την προέλευσή του ούτε το χρόνο ενσωμάτωσης ή δημιουργίας του. Έχοντας ως *termini* το έτος ανακαίνισης της Αγίου Παύλου (1383/4) και την παλαιότερη μνεία για αγιοπαυλίτικες κτήσεις στη Σάρτη (1453) υποθέτουμε ότι η (υποτιθέμενη) ανταλλαγή των δύο περιοχών έλαβε χώρα το πρώτο μισό του 15ου αι. Ίσως απάντηση στο ερώτημα θα μας έδινε η δημοσίευση του καταλόγου των αγιοπαυλίτικων μετοχιών και χωριών το Νοέμβριο του 1419 που φυλάσσεται στο τμήμα χειρογράφων της κρατικής βιβλιοθήκης Saltykov-Schedrin της Αγίας Πετρούπολης.¹⁴

Ο βακουφναμές της μονής σε συνδυασμό με δύο τουρκικά έγγραφα του 1818 μας δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για τα νότια σύνορα της μονής.¹⁵ Στο πρώτο από αυτά η διαμάχη Λαύρας-Αγίου Παύλου επικεντρώνεται στις τοποθεσίες “Παλαιόπυργος” (*eski burğaz*) και “Ξηρόλακκος” (*kuğu dere*). Από την ακροαματική διαδικασία αποδείχθηκε ότι ο “παλαιόπυργος” που αναφέρεται στον αγιοπαυλίτικο βακουφναμέ ταυτίζεται με τη θέση “πύργος”, στην παραλία του Αγίου Παύλου, όπου υπάρχει ακόμη και σήμερα ένας μισογκρεμισμένος πύργος. Σε χαλκογραφίες της μονής των αρχών του 19ου αι. φαίνεται καθαρά ότι η πε-

ριοχή στην παραλία της μονής βόρεια του αρσανά ονομάζεται “Παλαιός Πύργος”.¹⁶ Επομένως, δεν επρόκειτο για τον πύργο της Μορφονούς – όπως υποστήριζαν οι Λαυριώτες – ο οποίος αναφέρεται στο λαυριώτικο βακουφναμέ και ανήκει στη Λαύρα. Επίσης, η θέση “αμπέλι της Αγιάνας”, που υπάρχει εντός του “Ξηρόλακκου” ανήκει στο Άγιο Παύλο, όπως φαίνεται από το βακουφναμέ της μονής: σ' αυτή την περιοχή η μονή είχε είκοσι πέντε στρέμματα αμπέλια. Δεν επρόκειτο, συνεπώς, για τη σκήτη της Αγίας Άννας – όπως υποστήριζαν οι Λαυριώτες – και η οποία ανήκει στη Λαύρα. Τέλος, σχεδιάστηκε η οροθετική γραμμή στο βουνό, βόρεια της οποίας η γη ανήκει στη Λαύρα και νότια στον Άγιο Παύλο και έχει ως εξής: από τον Αντίθωνα κατά μήκος της πλαγιάς το σύνορο πηγαίνει στο βουνό(;) Şelada και από κει κατά μήκος της πλαγιάς στο μεγάλο βουνό (*dağ-i kebir*), τον Άθω.

Στο δεύτερο έγγραφο δίνονται τα όρια των δύο μονών με λεπτομερειακό τρόπο. Ο περιορισμός έχει ως εξής: Το σύνορο αρχίζει στα νότια μεταξύ της Νέας Σκήτης που ονομάζεται “Πύργος” και της θέσης “Αγιάνα” και από τον Ξηρόλακκο (τουρκ. κείμενο: *kuğu cukur*) που βρίσκεται στην πλευρά της παραλίας, κατευθύνεται ίσια πάνω και φτάνει στο όριο “Κάγκελο” και στην “Καλή Παναγιά” (*Hayri Banaya*)· από κει πηγαίνει ίσια στη θέση “Βλασάνια”, στην κορυφογραμμή (Ζυγός) και στη θέση “Ελαφολίβαδον”, απ' όπου φαίνεται η θάλασσα και από το νότο και από το βορρά· στη συνέχεια φτάνει μέχρι τη “ραχώνη” και από κει κατεβαίνοντας από τη θέση “Κυλίστρες” που βρίσκονται δύο δέντρα, καταλήγει στη μεγάλη, μαύρη, ραγισμένη (“ρωγμάδη”: όμοια με ρωγμή, σχισμένη, χαραγμένη) πέτρα· από κει πηγαίνει στον ανεμόμυλο και στη θέση που έχει ένα πηγάδι με μια άσπρη πέτρα· μετά περνά από τις θέσεις “Γρεκί” (*ğreki*, μαντρί) και “Βούζα” (*vūza*) στην πλαγιά και φτάνει στη θέση “Ξηρόλακκος”·

12. SUBOTÍĆ, Obnova 234-236.

13. Βλ. την εισαγωγή και το χάρτη του Ν. Σβορώνου στα *Actes Lavra IV* 83-89 (ο χάρτης στη σελ. 88).

14. GRANSTREM-MEDVEDEV, Photographies 286 (αρ. 79). Κατέστη αδύνατη για τον γράφοντα η μελέτη του εν λόγω χειρογράφου. Για την υπόθεση εργασίας βλ. και παρακάτω στο κεφάλαιο για το μετόχι της Σάρτης, σ. 97.

15. Πρόκειται για τα έγγραφα: 171, 25, 3 Şaban 1233/8.6.1818 (*ilâm*)· 144, 25, 21 Safer 1234/20.12.1818 (χοτζέτι). Τον περιορισμό της μονής στηριζόμενο στα δύο αυτά τουρκικά έγγραφα, δίνει και το πατριαρχικό σιγίλιο του Απριλίου 1819 (106, 25). Για την έντονη διαμάχη μεταξύ Αγίου Παύλου – Λαύρας στις αρχές του 19ου αι., με την οποία σχετίζονται αυτά τα έγγραφα, βλ. παρακάτω σ. 63.

16. Βλ. ενδεικτικά ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ, Χάρτινες εικόνες 470-474.

Ακολουθώς παρακάμπτοντας τη Λακκοσκήτη, περνά τον ελαιώνα που βρίσκεται σε δύο χαράδρες ενωμένες και ίσια πάνω φτάνει στην αυλή του προαναφερθέντος ελαιώνα που λέγεται “αγιοπαντίτικη” (ayō bāndīdīki)· περνά από το δρόμο, όπου υπάρχει οροθετικό σημάδι της μονής Αγίου Παύλου και φτάνει στην πλευρά του περάσματος “ραχώνη”, όπου βρίσκονται ορισμένοι ευκάλυπτοι και αποτελούν οροθετικό σημάδι της μονής με το καρακαλλινό σύνορο· από κει προσπερνώντας τη “ραχώνη” από την πλευρά των στοιβαγμένων πετρών που είναι άλλο ένα οροθετικό σημάδι, διασχίζει το φιλοθεϊτικο κονάκι και φτάνει στο μεγάλο δρόμο του Ζυγού που είναι πέραςμα στην καλύβα (qōlina), η οποία αποτελεί οροθετικό σημάδι της μονής στο δρόμο των Καρυών· μετά περνά το δρόμο και στη νότια πλευρά κάτω βρίσκεται γρηγοριάτικη τοποθεσία και μπροστά από πολλές οξιές υπάρχει το διονυσιάτικο σύνορο με μια άσπρη πέτρα που ονομάζεται “βαλβανούδι” (vānānūgi)· μετά προχωρεί στην αγιαννανίτικη κρήνη και φτάνει στη θέση “Κορυτζά” (qōticiṭa), όπου υπάρχουν σημάδια κατά μήκος του δρόμου. Τα σύνορα που αναφέρονται στη συνέχεια ταυτίζονται με τα διονυσιάτικα που έχουν παρατεθεί στην προηγούμενη παράγραφο.

Όπως διαπιστώνει κανείς, το παραπάνω κείμενο αποτελεί έναν περιορισμό της μονής. Σ’ αυτό δεν αναφέρονται μόνο τα νότια και ανατολικά σύνορά της, αλλά και τα δυτικά – βόρεια, που είδαμε πιο πάνω. Διαφορές ή αντιφάσεις δεν παρατηρούνται με τις άλλες πηγές. Έτσι, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα σύνορα της μονής, όπως αποτυπώνονται στο τελευταίο έγγραφο, διατηρήθηκαν σταθερά καθόλη την οθωμανική περίοδο.

1.2. ΤΟ ΚΤΙΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Λιγοστές είναι οι πληροφορίες που μπορεί να αντλήσει κανείς από το αρχαιολογικό υλικό της μονής

σχετικά με τα οικοδομήματά της. Οι δύο λεπτομερείς καταγραφές το 1569 και 1764¹⁷ που αποτυπώνονται σε ισάριθμα τουρκικά έγγραφα, περιηγητικές μαρτυρίες, αποσπάσματα από κώδικες και παλιές απεικονίσεις αποτελούν τον καμβά πάνω στον οποίο θα συνθέσουμε τις ψηφίδες για την κτηριακή αποτύπωση της μονής.

1.2.1. Το καθολικό

Για το καθολικό της μονής, το βασικότερο κτίσμα σ’ ένα μοναστήρι, λίγα πράγματα μας είναι γνωστά. Σχετικά πρόσφατα έγινε προσπάθεια να καταγραφεί η οικοδομική ιστορία της μονής με βάση τις σωζόμενες πηγές.¹⁸ Εκεί υποστηρίζεται ότι το ναΐδριο που είχε κτιστεί από τον άγιο Παύλο τον 11ο αι. και ήταν αφιερωμένο στη Θεοτόκο όχι μόνο δε σώζεται, αλλά δεν είναι γνωστό ούτε πού βρισκόταν. Άλλοι το τοποθετούν στο χώρο που βρίσκεται το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου (στη βόρεια πτέρυγα της μονής) και άλλοι στο χώρο του παλαιού καθολικού.¹⁹ Κατά την ανακαίνιση της μονής από τους δύο σέρβους μοναχούς Γεράσιμο Ραδώνια και Αντώνιο Παγάση θα άρχισε μια προσπάθεια ανέγερσης κτηρίων και επέκτασης των ήδη υπαρχόντων. Γι’ αυτό το έργο δεν μας είναι τίποτε γνωστό. Επιστέγασμα αυτής της οικοδομικής ανασυγκρότησης θα ήταν η ανέγερση του καθολικού με χρήματα του δεσπότη της Σερβίας Γεωργίου Μπράνκοβιτς (Branković). Σύμφωνα με σερβική επιγραφή που σωζόταν στην είσοδο του παλιού καθολικού, το έργο είχε αποπερατωθεί το έτος 6955 (=1446/7). Για τη μορφή του καθολικού λίγα πράγματα μπορούν να ειπωθούν, δεδομένου ότι δεν έχουμε καμιά περιγραφή. Από το χαρακτηριστικό του ρώσου μοναχού Βασίλειου Μπάρσκι (V.G. Barskij) και από τη χαλκογραφία της μονής του 1798 συμπεραίνουμε ότι ο ναός θα πρέπει να είχε τρεις τρούλους και να ήταν κτισμένος στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο με τον κεντρικό τρούλο να στηρίζεται σε τέσσερις κίονες (αθωνικός τύπος). Το κτήριο θα πρέπει να ήταν αρκετά ψηλό, με μαρμάρινο

17. Γι’ αυτά τα έγγραφα βλ. παρακάτω σ. 36 υποσημ. 42.

18. Βλ. την περίληψη ανακοίνωσης του αρχιτέκτονα-αναστηλωτή ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ, “Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Μ. Αγίου Παύλου στο Άγιο Όρος”, *Η Σύμπλοση Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1988, 41-42· το περιληπτικό κείμενο δεν αναφέρει τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν. Για την οικοδομική ιστορία της μονής βλ. και BINON, *Les origines* 193-199.

19. Πρόβλημα παραμένει και η επιβίωση του ναΐδριου παράλληλα με το καθολικό που ανήγειρε ο Μπράνκοβιτς. Ο Subotić πρόσφατα υποστήριξε ότι το ναΐδριο της Θεοτόκου υπήρχε παράλληλα με το καθολικό του Μπράνκοβιτς καθ’ όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου μέχρι τον 19ο αι. (SUBOTIĆ, *Manastir Svetog Pavla* 131).

δάπεδο και μολυβοσκεπάστους τρούλους.²⁰ Όπως φαινόταν ήδη και κατά τις αρχές του 19ου αι. ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες, ενώ λέγεται ότι μέσα στο ναό απεικονίζόταν ο Μπράνκοβιτς ως κτίτορας με τους δύο γιους του. Το καθολικό ήταν αφιερωμένο στη μνήμη του αγίου Γεωργίου, προστάτη της οικογένειας των Μπράνκοβιτς, και της Θεοτόκου, προς τιμή του πρώτου ναού που είχε κτίσει ο ιδρυτής της μονής άγιος Παύλος. Από το τέμπλο του παλαιού καθολικού σώζονται σήμερα στη μονή τρεις εικόνες: της Παναγίας Οδηγήτριας, του Χριστού Παντοκράτορα και του αγίου Γεωργίου. Και οι τρεις χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αι.²¹ Πιθανότατα από τις τοιχογραφίες του ίδιου καθολικού αποτελεί μέρος και το σπάραγμα που εικονίζει τον άγιο Αθανάσιο Αθωνίτη και το οποίο φυλάσσεται σήμερα στη μονή. Η παράσταση αποτελεί τον απόηχο της λεγόμενης “μακεδονικής σχολής” κατά τα μέσα του 15ου αι.²² Ο αγιογράφος θα πρέπει να είχε ως πρότυπό του τις εντυπωσιακές συνθέσεις του Πρωτάτου, χωρίς πάντως να φτάσει σε αντίστοιχο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα. Η τελευταία εργασία που είχε γίνει στο καθολικό – σύμφωνα πάντα με τις σωζόμενες πηγές – ήταν η αγιογράφηση του νάρθηκα. Αυτό το έργο ανέλαβε χρηματικά ο μητροπολίτης Βεčkerek Μιχαήλ και αποπερατώθηκε το 1686/7, όπως μας πληροφορεί επιγραφή που βρισκόταν στο νότιο υπέρθυρο του νάρθηκα. Στην εικονογραφημένη παράσταση πάνω από την επιγραφή απεικονίζονταν στο κέντρο ο Χριστός, έχοντας αριστερά του τον άγιο Γεώργιο και δεξιά του τον Μιχαήλ με μοναχικό ένδυμα, κρατώντας στα χέρια του ομοίωμα του ναού. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα θα πρέπει να υπήρχαν παραστάσεις από τον κύκλο της Αποκάλυψης και οι 24 Οίκοι του Ακάθιστου Ύμνου. Αγιογράφος ήταν κάποιος ιερέας Βασίλειος.²³ Από το παλαιό καθολικό έχουμε πληροφορίες και για έναν χάλ-

κινο πολυέλαιο μαζί με το “χορό” (στεφάνη που κρέμεται από τον τρούλο και χρησιμεύει για την τοποθέτηση λαμπάδων). Αυτός κατασκευάστηκε στη Δρέσδη της Σαξονίας με έξοδα του μοναχού Ησαΐα το 1669, όπως αναγράφεται σε δίγλωσση επιγραφή (γερμανικά και σερβικά) πάνω στο σκεύος.²⁴ Τέλος, μια άλλη επιγραφή που σωζόταν στο παλιό τέμπλο, στη βάση του Σταυρού, είχε τη χρονιά 7128 (=1619/20).²⁵ Ίσως αναφερόταν στην ανακαίνιση του τέμπλου.

Το καθολικό, συνεπώς, όπως ανοικοδομήθηκε από τον Γεώργιο Μπράνκοβιτς παρέμεινε σχεδόν απαράλλακτο, χωρίς σημαντικές προσθήκες, βελτιώσεις ή επεκτάσεις καθ’ όλη τη διάρκεια της περιόδου από τα μέσα του 15ου αι. μέχρι τις αρχές του 19ου αι. Έτσι, εξηγείται και η πολύ άσχημη κατάσταση στην οποία βρισκόταν κατά την τελευταία περίοδο. Παρ’ όλο που ο νάρθηκας δεν είχε αγιογραφηθεί από τον Μπράνκοβιτς, ο κυρίως ναός θα πρέπει να ήταν αγιογραφημένος σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις. Οι διαστάσεις του θα πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλες, ώστε να μη χρειαζόταν επέκταση. Η θέση του βρισκόταν βορειότερα του σημερινού καθολικού, ενώ ο νάρθηκός του εκτεινόταν δυτικότερα, προσεγγίζοντας πολύ το δυτικό τείχος της μονής, από το οποίο το χώριζε ένας στενός διάδρομος.

1.2.2. Έργα υδροδότησης

Η υδροδότηση δεν ήταν ποτέ προβληματική για το μοναστήρι. Η διευκόλυνση της παροχής ύδατος θα ήταν από τα κύρια μελήματα των μοναχών. Σε δύο τέτοιας φύσεως έργα αναφέρονται οι δύο παλιότερες επιγραφές – μετά απ’ αυτή του καθολικού – αναφορικά με εργασίες στη μονή. Σε μη σωζόμενες σήμερα επιγραφές που βρισκόταν η μία δίπλα στην παλιά τράπεζα και η άλλη κοντά στο νάρθηκα του παλιού καθολικού αναφέρονταν ότι ο ηγεμόνας της Μολδαβίας Στέφανος ο Μέγας και ο γιος του Bogdan ανέλαβαν τα έξοδα για να

20. Βλ. τη φράση από χειρόγραφο ιστορία της μονής, γραμμένη κατά τον 19ο αι. από κάποιον Αγιοπαυλίτη: Ο ναός ήταν “μέ μάραμα στρομένος μέ νομπέδες και θώλους καμαροτούς και όλος μολυβοσκεπάστος θαυμασιώτατα και περικαλής” (κωδ. 227, σ. 19).

21. *Εικόνες Ι.Μ. Αγίου Παύλου*, εικ. 29, 30-31 και 32-38 αντίστοιχα.

22. *ΘΑΟ* 43 εικ. 1.4.

23. BINON, *Les origines* 194. Η επιγραφή δημοσιεύτηκε από τους MPP, *Inscriptions* 144-145 (αρ. 427). Το Βεčkerek βρίσκεται κοντά στο Βελιγράδι και σήμερα ανήκει στη Γιουγκοσλαβική δημοκρατία της Βοϊβοδίνιας.

24. ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, *Άγιον Όρος* 604. Οι επιγραφές βρίσκονται στο εσωτερικό του πολυέλαιου: στο μέσο η γερμανική, κάτω η σλαβική και από πάνω μια μεταγενέστερη ελληνική του 1850 [MPP, *Inscriptions* 146 (αρ. 433)].

25. MPP, *Inscriptions* 146 (αρ. 432).

φέρουν νερό στους μοναχούς και ότι γι' αυτό το λόγο χρηματοδότησαν το κτίσιμο ενός μύλου και μιας φιάλης.²⁶ Έχει εκφραστεί η άποψη ότι στο περιεχόμενο της πρώτης επιγραφής θα πρέπει να εννοήσουμε ένα υδραγωγείο, το οποίο δεν έχει σωθεί. Ούτε, όμως, για τη θέση του μύλου και της φιάλης είμαστε σίγουροι. Ο υδρόμυλος θα πρέπει να είναι ο ίδιος που αναφέρεται στο βακουφναμέ και ο οποίος βρισκόταν μπροστά από τη μονή (στη δυτική πλευρά), κοντά στο χείμαρρο. Φιάλη εμφανίζεται σε χαλκογραφία της μονής του 1851 στα βόρεια του νέου καθολικού. Κρήνες εμφανίζονται δύο έξω από τον περίβολο της μονής: μία στη βορειοδυτική άκρη που επικοινωνεί με το εξωτερικό τείχος με ένα σύστημα ανέλκυσης νερού· η δεύτερη βρίσκεται στα δυτικά προς τον αρσανά και ονομάζεται σε χαλκογραφία του 1798 “ή θρίσις (sic) τής τζερνίτζας”.²⁷ Δεν είμαστε σήμερα σε θέση να πούμε ποια από τις δύο κρήνες ή από τη φιάλη στην αυλή της μονής αποτελούσε κτίσμα των δύο Μολδαβών ηγεμόνων.

1.2.3. Ο πύργος

Το επόμενο έργο, που πιθανώς είναι και το παλαιότερο σωζόμενο σήμερα στο μοναστήρι, είναι ο πύργος στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου. Άρχισε να ανεγείρεται από τον Βλάχο ηγεμόνα Neagoe Basarab και το γιο του Θεοδόσιο κατά το 1521/2 και ολοκληρώθηκε από το “βοεβόδα Πέτρο”. Αυτό το όνομα μπορεί να ταυτιστεί είτε με

τον Βλάχο ηγεμόνα Radu-Παΐσιο, που ανέβηκε στο θρόνο της Βλαχίας το 1536, είτε με το Μολδαβό ηγεμόνα Πέτρο Δ' Rareș, ο οποίος ανέβηκε στο θρόνο της Μολδαβίας το 1527, σε εποχή δηλαδή πλησιέστερη στο έτος αρχικής ανέγερσης του πύργου· αυτό το τελευταίο στοιχείο σε συνδυασμό με το ότι και οι δύο ηγεμόνες είχαν νυμφευτεί αδερφές και μάλιστα από τον οίκο των Μπράνκοβιτς, συνηγορούν στο να αποδοθεί η ολοκλήρωση του πύργου στο Μολδαβό ηγεμόνα.²⁸ Την ίδια εποχή κτίστηκε και ο μικρός οχυρός περίβολος του πύργου (μπαρμπακάς), του οποίου σήμερα σώζεται ολόκληρο το βόρειο τείχος και μέρος του νότιου. Η ανέγερση του πύργου εντάσσεται στην τάση που επικράτησε τον 16ο αι. στο Όρος για επιβλητικές οχυρωματικές κτιριακές εγκαταστάσεις.²⁹ Έτσι, η μονή ήδη μέχρι τα μέσα του 16ου αι. είχε επιλύσει δύο από τα σημαντικότερα προβλήματα που απασχολούσαν ένα μοναστήρι εκείνη την εποχή: υδροδότηση και ασφάλεια. Αρκετά νωρίτερα, όπως είναι φυσικό για ένα πνευματικό καθίδρυμα, είχε διευθετηθεί το θέμα της λατρείας με την ανέγερση του περικαλλούς καθολικού.

1.2.4. Το παρεκκλήσι του αγίου Γεωργίου

Γύρω στα μέσα του 16ου αι. χρονολογείται και ένα άλλο κτίσμα, το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου. Βρίσκεται στη βόρεια πτέρυγα του μοναστηριακού συγκροτήματος και είναι κατάγραφο από τοιχογρα-

26. MPP, Inscriptions 153-154 (αφ. 448-449). Βλ. επίσης BINON, Les origines, 195, SUBOTIC, Manastir Svetog Pavla 137 και NASTUREL, Mont Athos 249-250, ο οποίος συζητά το περιεχόμενο των επιγραφών και προτείνει την παρακάτω ερμηνεία. Σύμφωνα με τον SUBOTIC, ο Bogdan έκτισε το 1508 νάρθηκα στο καθολικό.

27. Οι γνωστές εικονογραφικές παραστάσεις της μονής μέχρι τα μέσα του 19ου αι. είναι κατά χρονολογική σειρά: α) το σχέδιο του Μπάρασι (1744)· β) χαλκογραφία του 1798· γ) χαλκογραφία του 1806· δ) χαλκογραφία του 1833 επιχρωματισμένη στο χέρι· ε) χαλκογραφία περί το 1850, παράφραση της προηγούμενης· στ) χαλκογραφία του 1851. Οι α, δ, ε, στ και μέρος της β αναπαράγονται στο βιβλίο του ΜΥΛΩΝΑ, *Ο Άθως* 138-147, αρ. 58-62. Η δεύτερη αναπαράγεται από τον BINON, Les origines, εικ. IX (μεταξύ των σελίδων 64-65) και στο άρθρο του DELUGA, Mont Athos 250 εικ. 5. Όλες υπάρχουν στο βιβλίο της ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ, *Χάρτινες εικόνες* 470-474 αρ. 501-505. Βλ. επίσης Θ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗΣ, *Χαρακτικά Ελλήνων λαϊκών δημιουργών, 17ος-19ος αιώνας. Συλλογή ιερών μονής κυρίας Ακρωτηριανής (Τοπλού) Σητείας Κρήτης*, κατάλογος, Αθήνα (Αρσενίδης) 199-, 121-126 αρ. 165-169. Για το σύστημα ανέλκυσης νερού – και άρα για την κρήνη, από την οποία υδροδοτούνταν – έχουμε πληροφορίες ήδη από το 1706 από τον καθολικό μοναχό και περιηγητή F. Braconnier (“Mémoires pour servir à l'histoire des monastères du Mont Athos”, OMONT, Missions archéologiques 1000-1001).

28. NASTUREL, Mont Athos 245-246. Οι δύο επιγραφές που αναφέρονται στην οικοδομική ιστορία του πύργου, βρίσκονται αντίστοιχα πάνω από την πόρτα του πύργου που βλέπει στο νότιο τείχος και στο ύψος του κλιμακοστασίου του. Η δεύτερη που αναφέρει το συνεκτιστή και τελειωτή του έργου, είναι φθαρμένη και δε μπορεί να διαβαστεί (MPP, Inscriptions 152-153, αρ. 446-447). Ελληνική μετάφραση της πρώτης επιγραφής στο ΜΩΥΣΗΣ, Προσκυνητάριον 39. Όσον αφορά τους γάμους, ο Neagoe Basarab νυμφεύθηκε τη Milica Μπράνκοβιτς και ο Πέτρος σε δεύτερο γάμο την Ελένη Μπράνκοβιτς (SUBOTIC, Manastir Svetog Pavla 136).

29. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική 186.